

Stefan Dmitruk

Lublin

Teorie naukowe dotyczące powstania bractw cerkiewnych na terenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XV–XVI wieku¹

W historiografiach polskiej, ukraińskiej i rosyjskiej istnieje nierozstrzygnięty problem dotyczący zdefiniowania terminu „bractwo cerkiewne”. Wśród historyków z Polski, Rosji oraz Ukrainy trwa spór dotyczący uzasadnienia genezy bractw cerkiewnych na obszarze ziem polskich i litewskich w XV–XVI w. Celem artykułu jest omówienie różnych teorii związanych z powstaniem bractw cerkiewnych, próba zdefiniowania tego terminu, a także analiza genezy organizacji cerkiewnych na terenie metropolii kijowskiej.

Dyskusję naukową związaną z powstaniem i początkiem bractw cerkiewnych w metropolii kijowskiej rozpoczął w końcu lat pięćdziesiątych XIX w. Iwan Flerow². We wstępie do opracowania petersburski badacz po raz pierwszy omówił przyczyny powstania bractw³. Tekst Flerowa wywołał trwającą do dzisiaj debatę nad genezą cerkiewnych organizacji.

W drugiej połowie XIX w. spór naukowy na ten temat prowadzili Rosjanie⁴: Aleksandr Papkow, Paweł Jefimienko, Nikołaj Skabałanowicz i Michaił Kojalowicz. Na przełomie XIX i XX stulecia do dyskusji włączyli się historycy ukraińscy – Mychajło

¹ Referat wygłoszony 28 maja 2010 r. w ramach Międzynarodowej Konferencji „Dni Nauki 2010” zorganizowanej przez Europejskie Kolegium Polskich i Ukraińskich Uniwersytetów w Lublinie.

² I. Flerow, *O prawosławnych cerkownych bractwach, protivoborstwowawszych unii w Jugo Zapadnoj Rosii w XVI, XVII i XVIII stoletijach*, Pietierburg 1857.

³ *Ibidem*, s. 1–14.

⁴ A. Papkow, *Połozienije prawosławija i ruskoj narodnosti w Litwie do XVII wieku*, Swiato-Troicka Siergiejewa Ławra 1899; P. Jefimienko, *Bratstwo i sojuzy niszczich*, „Kijewska Starina” 1883, t. 7; N. Skabałanowicz, *Zapadnojeuropejskije gildii i zapadnorusskija bratstwa*, „Christijanskoje Cztiennije” 1875, cz. 2; M. Kojalowicz, *Cztienija o cerkownych zapadnorusskich bratstwach*, „Dień” 1862, nr 3.

Hruszewski i Izydor Szaraniewicz⁵, a także Polak – bp Edward Likowski⁶. W latach dwudziestych i trzydziestych XX w. w kwestii powstania bractw cerkiewnych swoje poglądy zaprezentowali naukowcy pracujący w Polsce⁷: Kazimierz Chodynicki, Władysław Łuksza, Michał Opoka i Wołodymyr Figol. Po II wojnie światowej zagadnienie to próbowali wyjaśniać Polacy⁸: Jan Ptaśnik, Józef Morzy, Juliusz Bardach, Eugeniusz Wiśniowski, Władysław Andrzej Serczyk i Stanisław Litak, Ukraińcy⁹: Wasyl Luciw, bp Borys (Gudziak) i Jarosław Isajewicz, zaś najnowszy pogląd rosyjskich badaczy wyraziła Switłana Łukaszowa¹⁰.

W polskiej historiografii pojawiła się próba rozwikłania problemu genezy bractw chrześcijańskich w Europie. Jerzy Kłoczowski postawił pytania badawcze związane z ich początkami w okresie działania Kościoła pierwszych wieków, zaś Ewa Wipszycka dokonała naukowej analizy źródeł grekojęzycznych i uzasadniła hipotezę lubelskiego naukowca¹¹.

Antoni Mironowicz w 2003 r. omówił w jednym ze swoich opracowań problem genezy bractw cerkiewnych¹². Uzupełnieniem stanu wiedzy na temat organizacji prawosławnego laikatu na ziemiach polskich jest monografia opisująca dzieje Cerkwi Pra-

⁵ M. Hruszewskij, *Istorija Ukrainy-Rusy*, t. 6, Kyjiw–Lwiiw 1907; idem, *Kulturalno-nacjonalnyj ruch na Ukraini w XVI–XVII wici*, Kyjiw–Lwiiw 1912; I. Szaraniewicz, *Cerkownaja unija na Rusi i wlijanije jej na zmenu obszczestwiennaha położenija mirskoho ruskoho duchowenstwa*, Lwiiw 1896.

⁶ E. Likowski, *Unia brzeska (r. 1596)*, Warszawa 1907.

⁷ K. Chodynicki, *Kościół Prawosławny a Rzeczpospolita Polska. 1370–1632*, Warszawa 1934; W. Zaikin, *Uczastije swiatskiego elementa w cerkownom uprawlenii: wybornoje naczało i „sobornost” w Kijewskiej Mitropolii w XVI i XVII wiekach*, „Woskriesnoje Cztenije” 1930, nr 33; W. Łuksza, *W sprawie prawosławnych bractw miodowych w Wilnie*, „Atheneum Wileńskie” 1938, t. 13, z. 2; M. Opoka, *Prawosławne bractwa na Rusi*, „Orienes. Dwumiesięcznik Poświęcony Sprawom Religijnym Wschodu” 1936, nr 6; W. Figol, *Cerkowni bractwa halickoj grekokatolickoj prowinciji u XVIII stolitiju*, „Bohosłowia. Trymisiacznyk” 1937, t. 15, k. 1.

⁸ J. Ptaśnik, *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, Warszawa 1949; J. Morzy, *Geneza i rozwój cechów wileńskich od końca XVII w.*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. Historia” 1959, z. 4; J. Bardach, *Bractwa cerkiewne na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej w XVI–XVII w.*, „Kwartalnik Historyczny” 1967, R. LXXIV, z. 1; E. Wiśniowski, *Bractwa religijne na ziemiach polskich w średniowieczu*, „Roczniki Humanistyczne” 1969, t. 17, z. 2; W.A. Serczyk, *Historia Ukrainy*, Wrocław 2001; S. Litak, *Bractwa religijne w Polsce przedrozbiorowej XIII–XVIII wieku*, „Przegląd Historyczny” 1997, t. 88, z. 3–4.

⁹ W. Luciw, *Cerkowni bratstwa w Ukraini*, „Bohosłowja” 1973, t. 37; B. Gudziak, *Kryzys i reforma. Metropolia kijowska, patriarchat Konstantynopola i geneza unii brzeskiej*, tłum. H. Leskiw, A. Chrin, Lublin 2008; J. Isajewicz, *Bratstwa ta ich rol w rozwytku ukraińskiej kultury w XVI–XVII wici*, Kijiw 1966; idem, *Z dziejów parafialnych bractw cerkiewnych w metropolii kijowskiej od XVI do XX wieku*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2005, nr 3, s. 129–140.

¹⁰ S. Łukaszowa, *Bratstwa prawosławnyje*, [w:] *Prawosławna encyklopedia*, red. Patriarcha Aleksija II, t. 6, Moskwa 2003.

¹¹ J. Kłoczowski, *Wspólnoty chrześcijańskie. Grupy życia wspólnego w chrześcijaństwie zachodnim od starożytności do XV w.*, Warszawa 1964; E. Wipszycka, *Świeckie bractwa w życiu religijnym chrześcijańskiego Egiptu*, „Przegląd Historyczny” 1968, t. 59, z. 3.

¹² A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2003.

wosławnej na ziemiach polskich za panowania dynastii Piastów i Jagiellonów oraz artykuł autorstwa białostockiego naukowca wyjaśniający tę kwestię¹³. Najnowsze badania dotyczące prawosławnych i greckokatolickich bractw cerkiewnych w XVII–XVIII w. na terenie eparchii przemyskiej zaprezentowała Beata Lorens¹⁴.

Zagadnienia związane z możliwością percepcji egipskich bractw chrześcijańskich w Konstantynopolu oraz adopcją idei bractw podczas prowadzenia misji chrystianizacyjnej w państwach słowiańskich przez patriarchat konstantynopoliński nie są omówione w literaturze związanej z kwestią religijności w Cesarstwie Bizantyjskim¹⁵. Z tego powodu warto przyrzeć się bliżej problemowi.

Teorie dotyczące genezy bractw cerkiewnych można podzielić na kilka grup. W nauce funkcjonują teorie: miłości chrześcijańskiej, bratczyn, bractw miodowych, cechów zachodnioeuropejskich i powstania bractw na wzór podobnych organizacji w Kościele rzymskokatolickim, a także analityczne omówienie zagadnienia.

Pierwszą z teorii – miłości chrześcijańskiej – opisał I. Flerow. Według Rosjanina bractwa, „były to organizacje, składające się z prawosławnych wiernych różnych stanów i klas, w celu obrony prawosławnej Południowo-Ruskiej Cerkwi przed zniewoleniem ze strony łacinników i protestantów”¹⁶. Flerow wywiódł koncepcję bractw z idei miłości chrześcijańskiej oraz zasad istniejących pomiędzy apostołami i pierwszymi chrześcijanami¹⁷. Teoria, której naukowiec nie argumentował, nie zyskała w późniejszym okresie zwolenników.

Teoria bratczyn powstała również w kręgu rosyjskich XIX-wiecznych historyków, ale promowali ją historycy ukraińscy. P. Jefimienko w 1883 r. zauważył, że bractwa wywodziły się z cechów rzemieślniczych, zaś te ze starych rodów słowiańskich¹⁸. Twierdzenie Jefimienki rozwinął i spróbował uargumentować M. Hruszewski. Według niego bratczyny „[t]o stary rodowo-terytorialny sojusz, który wraz z rozpowszechnieniem się chrześcijaństwa koncentrował się wokół miejscowej cerkwi, jako swojej świętości. Uczestnictwo w cerkiewnych ceremoniach, a szczególnie w świątach cerkiewnych i związane z nimi publiczne uczty – bratczyny – był życiowym nerwem, który ożywiały stare organizacje, nadawał im sens i przyciągał do nich ludzi. Na funkcjonowanie cerkwi przeznaczano dochody ze sprzedaży, jakie wnosili goście, którzy chcieli wziąć udział w brackiej uczcie i z tradycyjnego miodu, który był sycony na cerkiewne święta, a potem – jeśli go nie wypito – sprzedawano”¹⁹. Zwolennikami tej teorii byli w więk-

¹³ Idem, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003; idem, *Geneza bractw cerkiewnych*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 1996, nr 6, s. 22–30.

¹⁴ B. Lorens, *Bractwa cerkiewne w eparchii przemyskiej w XVII–XVIII w.*, Rzeszów 2005.

¹⁵ Zob. szerzej: M. Cunningham, *Wiara w świecie bizantyjskim*, Warszawa 2006; *Świat Bizancjum*, t. 1: *Cesarstwo Wschodniorzymskie (330–641)*, red. C. Morrisson, Kraków 2007.

¹⁶ I. Flerow, *op. cit.*, s. 2.

¹⁷ *Ibidem*, s. 3–4.

¹⁸ P. Jefimienko, *op. cit.*, s. 316–317.

¹⁹ M. Hruszewskij, *Kulturalno-nacjonalnyj ruch...*, *op. cit.*, s. 108; idem, *Istorija Ukrajiny-Rusy...*, *op. cit.*, s. 500.

szości ukraińscy badacze. W. Figol²⁰ uzasadnił etymologię słowa „bractwo”. Według niego, pojęcie to wywodzi się od słowa *brat* lub *bracia*. Na Ukrainie termin „bractwo” oznaczał najbliższą rodzinę, z biegiem czasu zaczęto go używać na określenie związku kilku rodzin, a później rodów. Cerkiew skupiająca ludzi w parafiach określała bractwami wspólnotę działającą na rzecz parafii i przeciwstawiała się ujęciu świeckiemu tego terminu. Ołeksandr Łotockij upatrywał genezę bractw, podobnie jak M. Hruszewski, w instytucji bratczyn. Według Łotockiego bratczyna oznaczała „[ś]wiąteczne zebrania, podczas których uczestnicy składają się pieniężnie lub materialnie; część składek przeznaczona na świeczkę albo ofiarę do cerkwi, część na obiad z miodem i piwem, część na pobożne sprawy w parafii”²¹. Łotockij twierdził, iż na przestrzeni XIV–XV w. na ziemi moskiewskiej bratczyny zanikły, ale pod postacią bractw przetrwały na Ukrainie. Według ukraińskiego naukowca bractwa powstawały w środowisku cechów rzemieślniczych. „Bractwa miały charakter podwójny – religijnych i cechowych organizacji”²² – stwierdził w swoim wywodzie Łotockij. Również M. Opoka widział w bratczynach początki bractw. Na działalność tych ostatnich wpłynął rozwój cechów rzemieślniczych. „Zgodzić się więc trzeba na fakt istnienia bardzo wczesnych bractw cerkiewnych na Rusi, gdy na ich rozwój, rozszerzenie zadań silnie wpłynęły cechy zachodnioeuropejskie”²³ – reasumował Opoka. Ostatnim zwolennikiem teorii bratczyn był Wasyl Luciw, według którego bractwa na ziemiach ukraińskich służyły bogatym i biednym ludziom. Ich celem była obrona prawosławia, prowadzenie służby wobec narodu oraz szerzenie oświaty i kultury. Luciw wywiódł genezę bractw z organizacji rodów słowiańskich i ówczesnych europejskich gildii i cechów kupieckich²⁴.

Trzecią teorię wysunął A. Papkow, stwierdzając, że bratczyny były organizacjami działającymi na terenie całej wschodniej Rusi, zaś na częściach zachodnich Rusi funkcjonowały bractwa miodowe²⁵. „Bractwa miodowe, zgodnie z dawnym ruskim zwyczajem, przygotowywały na święta duże świece, zamawiały nabożeństwa i uczyły, warzyły piwo, syciły miód, a воск, ci którzy przybyli na święta, oddawali na świece i inne cerkiewne potrzeby”²⁶. Tezę Papkowa podtrzymał w opublikowanym w Wilnie w 1938 r. artykule naukowym W. Łuksza. Według wileńskiego naukowca w latach 1580–1587 w Wilnie funkcjonowały 4 bractwa, które W. Łuksza nazywał bractwami miodowymi²⁷. W 1959 r. J. Morzy stwierdził: „Bractwa miodowe powstawały przy cerkwiach i grupowały przeważnie ludzi wyznania prawosławnego”²⁸. Krystyna Kuźmak i Mirosław Szegda – autorzy hasła w *Encyklopedii Katolickiej* – genezę prawosławnych bractw widzieli

²⁰ W. Figol, *op. cit.*, s. 92.

²¹ O. Łotockij, *Ukraiński dżerela cerkownaho prawa*, Warszawa 1931, s. 188.

²² *Ibidem*.

²³ M. Opoka, *op. cit.*, s. 114.

²⁴ W. Luciw, *op. cit.*, s. 90–91.

²⁵ A. Papkow, *op. cit.*, s. LVI.

²⁶ *Ibidem*, s. LVI–LVII.

²⁷ W. Łuksza, *op. cit.*, s. 289–290.

²⁸ J. Morzy, *op. cit.*, s. 11.

w bractwach, czyli biesiadach z okazji większych świąt cerkiewnych, o których mówią ruskie kroniki. Bractwiny przekształciły się w bractwa miodowe, a te pod wpływem cechów europejskich w bractwa cechowe, które w środowisku miejskim skupiały ludność ruską broniącą interesów ekonomicznych, narodowościowych i wolności religijnej²⁹. Ku omawianej teorii skłoniła się w 2003 r. S. Łukaszowa, która w *Prawosławnej Encyklopedii* wywiodła istnienie bractw cerkiewnych w Białorusi i Ukrainie od wspomnianych bractw miodowych³⁰.

Teoria cechów zachodnioeuropejskich miała trzech zwolenników: M. Kojalowicza, N. Skabałanowicza oraz J. Ptaśnika. Rosjanie opowiedzieli się za nią w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX w., lecz ich tezy nie uzyskały zwolenników w późniejszym okresie. Według Kojalowicza bractwa „[w]ywodziły się z cechowych zasad rzemiosła miejskiego”³¹. Kojalowicz nie udokumentował swojej teorii, a jedynie dowiódł. Skabałanowicz pisał, iż bractwa „były cudzoziemską naleciałością, przede wszystkim bractwa wywodzą się z zachodnioeuropejskich cechów (rzemieślniczych – przyp. S.D.)”³² oraz gildii handlowych³³. W polskiej historiografii J. Ptaśnik w latach czterdziestych XX w. stwierdził podobnie – bractwa kościelne i cerkiewne ukształtowały się wraz z cechami rzemieślniczymi³⁴.

Na przełomie XIX i XX w. E. Likowski i I. Szaraniewicz promowali teorię dotyczącą pochodzenia bractw cerkiewnych od podobnych instytucji rzymskokatolickich. „Bractwa były instytucją nieznaną w cerkwi orientalnej, ale pochodzącej z zachodu – Cerkiew Ruska je przejęła i przyswoiła sobie”³⁵ – napisał Szaraniewicz w opracowaniu poświęconym unii brzeskiej. Biskup Likowski rozwinął pogląd Szaraniewicza i stwierdził: „Instytucja bractw była obcą Kościołowi wschodniemu. Kościół ten nie znał i nie zna ich dotąd. Na Rusi zaczęły się one przecież zawiązywać przy niektórych cerkwiach osobliwie klasztornych, przez naśladownictwo Kościoła łacińskiego około połowy XV w.”³⁶

Pompejusz Batjuszczow zapoczątkował w II połowie XIX w. w Rosji analizę naukową nad genezą bractw. Rosjanin opisał zjawisko powstawania bractw cerkiewnych na ziemiach Korony i Litwy w XV–XVI w. bez wypowiedzania się na temat potencjalnego pochodzenia organizacji laikatu cerkiewnego³⁷. Kontynuatorem jego tez na gruncie polskiej nauki był W. Zaikin. W 1930 r. opowiedział się za dedukcyjnym omówieniem

²⁹ K. Kuźmak, M. Szegda, *Cerkiewne bractwa*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 3, red. R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, Lublin 1979, s. 14.

³⁰ S. Łukaszowa, *op. cit.*, s. 201.

³¹ M. Kojalowicz, *op. cit.*, s. 5.

³² N. Skabałanowicz, *op. cit.*, s. 271.

³³ *Ibidem*, s. 273.

³⁴ J. Ptaśnik, *op. cit.*, s. 124.

³⁵ I. Szaraniewicz, *op. cit.*, s. 17.

³⁶ E. Likowski, *op. cit.*, s. 56.

³⁷ P. Batjuszczow, *Білоруссія і Літва. Історыцэскія суд’бы Сьвіера – Западнага Края, П’етэрбург 1890*, s. 212–218.

zagadnienia³⁸. Najbardziej kompetentne badanie przeprowadził w latach sześćdziesiątych XX w. Jarosław Isajewicz. Naukowiec pisał o powstaniu bractw religijnych w IV w., zwrócił uwagę na istnienie bractw, rozwój bractw kościelnych w XII w. w Europie Zachodniej i wzrost aktywności mieszczan, a co za tym idzie dużą rolę cechów miejskich³⁹. Jego twierdzenia powtórzyli W.A. Serczyk, B. Gudziak, A. Mironowicz oraz B. Lorens⁴⁰.

Definicję współczesnego bractwa określiła S. Łukaszowa: „Bractwo prawosławne to dobrowolne zrzeszenie wiernych, zwykle przy świątyniach (lub monasterach), zadaniem bractw jest opieka nad świątyniami, działalność oświatowa, dobroczynna, obrona Prawosławia”⁴¹. Jest to współczesny pogląd Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej na zagadnienie, co nie jest bez znaczenia dla dalszych naukowych rozważań poświęconym bractwom cerkiewnym w XIX w.

Statut wewnętrzny Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego z 10 lutego 1995 r., który jest podstawowym dokumentem prawnym, nie definiuje pojęcia „bractwa”, określa jedynie warunki powoływania tego typu organizacji: „Wierni prawosławni mają prawo swobodnego zrzeszania się w Bractwie Młodzieży Prawosławnej i w Bractwach Cerkiewnych w celu realizacji zadań wynikających z działalności Kościoła oraz Bractw prawosławnych”⁴².

We współczesnej polskiej historiografii termin „bractwo” najpełniej zdefiniował A. Mironowicz: „Bractwa na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej nie były organizacjami masowymi, lecz skupiały najaktywniejszą część społeczności prawosławnej [...] Bractwa, mimo swego nielicznego składu, w sprawach wolności religijnej i swobodnego rozwoju kultury narodowej wyrażały podstawowe interesy narodu ruskiego”⁴³.

Należy zastanowić się, dlaczego doszło do utworzenia świeckich organizacji cerkiewnych w metropolii kijowskiej w XV w. Wydaje się, że przedstawione wyżej teorie układają się w logiczną całość, ponieważ każda z nich odnosi się do przyczyn powstawania bractw. Nurtujące jest pytanie o to, czy była możliwa percepcja na ziemiach ruskich w epoce średniowiecznej bractwa chrześcijańskiego, które funkcjonowało w III w. oraz zmieniło charakter w Cesarstwie Bizantyjskim?

Jerzy Kłoczowski w 1964 r. stwierdził, że w pierwszych wiekach chrześcijaństwa (I–II w.) pojawili się ludzie żyjący wspólnie lub indywidualnie we własnych domach i mieszkający z rodzinami. Prowadzili oni ascetyczny tryb życia, wyróżniali się ubo-

³⁸ W. Zaikin, *op. cit.*, s. 509.

³⁹ I.D. Isajewicz, *Bractwa ta ich rol...*, *op. cit.*, s. 60; idem, *Z dziejów parafialnych ...*, *op. cit.*, s. 129–131.

⁴⁰ W.A. Serczyk, *op. cit.*, s. 64; B. Gudziak, *op. cit.*, s. 216–217; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie...*, *op. cit.*, s. 191; idem, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, *op. cit.*, s. 15–16; idem, *Geneza bractw cerkiewnych*, *op. cit.*, s. 28–29; B. Lorens, *op. cit.*, s. 35.

⁴¹ S. Łukaszowa, *op. cit.*, s. 201.

⁴² *Statut wewnętrzny PAKP*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” 1999, nr 1, s. 4.

⁴³ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie...*, *op. cit.*, s. 191.

gim odzieniem, czynili pokutę⁴⁴. Pierwsze organizacje brackie – nazywane w języku greckim *philoponoi* – działały w Egipcie od końca III w.⁴⁵ Siatka bractw rozwinęła się pod wpływem uznania chrześcijaństwa za religię państwową w Imperium Rzymskim na podstawie edyktu mediolańskiego z 313 r. oraz rozwoju życia mniszego w jego anachoretycznej odmianie. Ówczesne bractwa religijne obrały za cel obronę chrześcijaństwa przed skutkami herezji oraz koncentrowały się na zagadnieniu szerzenia dyscypliny kościelnej. Organizacje przyjmowały w swoje szeregi zarówno mężczyzn, jak i kobiety. Najprawdopodobniej działały w miastach, ale pewne poszlaki wskazują na funkcjonowanie bractw poza obszarami miejskimi⁴⁶. Członkowie *philoponoi* zachowywali wstrzemięźliwość w pokarmach, kierowali się pokorą w życiu codziennym, mieli ustanowioną surową regułę modlitewną, zajmowali się filantropią – pomagali biednym i chorym. W trakcie nabożeństw odznaczali się odrębnością od pozostałych wiernych. Działacze bractw uczestniczyli w czynnościach liturgicznych, wyposażaniu świątyni, podczas uroczystości kościelnych niezależnie od duchowieństwa witali hierarchę, wywierali wpływ na walkę ugrupowań wspierających dostojników kościelnych z urzędnikami państwowymi. Bractwa zwalczały przedstawicieli innych wyznań oraz herezje, a także reprezentowały poglądy wiernych w rozmowach z lokalnymi duchownymi. Organizacje gromadziły się na zebraniach w świątyniach, a także nabywały własne budynki mieszkalne. Na ich czele stali przywódcy. Działalność *philoponoi* w połowie VII w. przerwały najazdy arabskie na Egipt⁴⁷.

Z czasem idea bractw rozprzestrzeniła się oraz przekształciła w działalność diakonii, czyli organizacji charytatywnych na obszarze Cesarstwa Bizantyjskiego. Od czasów cesarza Konstantyna I Wielkiego pomoc filantropijna stała się powszechnym działaniem wspólnot chrześcijańskich. Sobory powszechne w Nicei (325 r.) i Chalcedonie (451 r.) potwierdziły funkcjonowanie różnego rodzaju organizacji chrześcijańskich⁴⁸. W IV–V w. celem bractw, skupiających osoby świeckie i duchowne, było rozdawanie żywności i pomoc finansowa udzielana ubogim, opieka nad chorymi i potrzebującymi. Diakonie działały na terenie parafii lub diecezji⁴⁹.

W literaturze przedmiotu nie spotkałem się z twierdzeniem, iż bractwa czy organizacje filantropijne przeniknęły do zakładanych w wyniku misji chrześcijańskich Kościołów lokalnych na Rusi, w Bułgarii, Serbii, Macedonii czy na południowych ziemiach polskich. Istnieje pewne prawdopodobieństwo, że takie organizacje powstawały na terenie wymienionych państw. To stwierdzenie czeka na podjęcie badań dotyczących działalności Cerkwi i misjonarzy bizantyjskich wśród laikatu na obszarze chrystianizowanym między VIII a XI w.

⁴⁴ J. Kłoczowski, *op. cit.*, s. 238.

⁴⁵ E. Wipszycka, *op. cit.*, s. 450.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 455.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 451–456; A. Hourani, *Historia Arabów*, Gdańsk 1995, s. 36; J. Danecki, *Arabowie*, Warszawa 2001, s. 133–136.

⁴⁸ M. Cunningham, *op. cit.*, s. 71–72.

⁴⁹ *Ibidem*; *Świat Bizancjum*, *op. cit.*, s. 142, 492.

Wraz z rozwojem struktur Cerkwi Prawosławnej na Rusi w XI–XII w. pojawiło się życie parafialne. Jedną z jego form były święta parafialne, podczas których spotykali się parafianie, goście i lokalni dostojnicy⁵⁰. Być może przyczyniło się to do powstania wspomnianych bractw. Bezsposornie rację ma Łotocki, określając bractwiny jako świąteczne spotkanie parafian i różnych gości⁵¹. Niezaprzeczalnie bractwiny funkcjonowały w Połocku. Najbardziej znane zebranie odbyło się w Połocku w 1159 r. O tym wydarzeniu informuje tzw. *Letopis ipatiewski*: „I rozpoczął Rościśław (ksiączę – przyp. S.D.) wzywać listem na bractwinę do starej świętej (cerkwi – przyp. S.D.) Bogurodzicy, na dzień św. Piotra i Pawła (12 lipca – przyp. S.D.), i to oni mieli”⁵². Być może ludzie nie tylko zbierali się na święta cerkiewne, lecz także w trakcie roku liturgicznego po nabożeństwach. Spotkania parafian działających na rzecz najmniejszej jednostki administracyjnej w ruskiej Cerkwi prawosławnej zaczęto określać „bractwami”⁵³.

Oprócz badań M. Hruszewskiego nikt nie zajął się zbadaniem funkcjonowania bractw na obszarze Rusi w XII–XIII w. Teoria stworzona przez naukowca lwowskiej szkoły historycznej⁵⁴ w dalszym ciągu nie została potwierdzona. Podobnie rzecz ma się z twierdzeniem O. Łotockiego, według którego bractwiny przetrwały na ziemiach ukraińskich pod postacią bractw⁵⁵.

Nieco inną drogę przeszły bractwa w Europie Zachodniej. Na bazie monastycyzmu anglosaskiego w VIII w. powstało bractwo (łac. *confraternitas*)⁵⁶. J. Kłoczowski nie udowodnił tezy, która mówi, iż taką formę społeczną początkowo duchowieństwa, a później laikatu, mógł przejąć bracki ruch w krajach anglosaskich z cywilizacji bizantyjskiej, gdzie bractwa – co udowadnia E. Wpiszycka – rozwinęły się z niespotykaną siłą. Początkowo bractwa duchowe obejmowały członków wspólnot klasztornych oraz osoby świeckie⁵⁷. Od IX w. bractwa tworzone przy parafiach. Celem organizacji o charakterze lokalnym było porządkowanie świątyń oraz organizacja pogrzebów parafian⁵⁸.

Ruch bracki szerzył się w Europie Zachodniej między XI a XIII w. – przy czym były to organizacje nowego typu, czego przejawem stała się ich specjalizacja. Bractwa powstawały na podstawie cechu rzemieślniczego, skupiającego ludzi wykonujących ten sam zawód. Istniały bractwa religijne (męskie, żeńskie oraz mieszane) dbające o świątynię parafialną, bractwa szpitalne pomagające ubogim, walczące z herezjami oraz po-

⁵⁰ M. Hruszewskij, *Kulturalno-nacjonalnyj ruch...*, *op. cit.*, s. 108; idem, *Istorija Ukrajiny-Rusy...*, *op. cit.*, s. 500; W. Figol, *op. cit.*, s. 92; O. Łotockij, *op. cit.*, s. 188; M. Opoka, *op. cit.*, s. 114; W. Luciw, *op. cit.*, s. 90–91; B. Gudziak, *op. cit.*, s. 216–217.

⁵¹ O. Łotockij, *op. cit.*, s. 188.

⁵² *Letopis po ipatskomu spisku*, Sanktpietierburg 1871, s. 340; *Połnoje sobranije russkich letopisiej*, t. 2: *Ipatiewskaja letopis*, Sanktpietierburg 1908, s. 495.

⁵³ W. Figol, *op. cit.*, s. 92.

⁵⁴ M. Hruszewskij, *Istorija Ukrajiny-Rusy...*, *op. cit.*, s. 500 i n.; idem, *Kulturalno-nacjonalnyj ruch...*, *op. cit.*, s. 108.

⁵⁵ O. Łotockij, *op. cit.*, s. 188.

⁵⁶ J. Kłoczowski, *op. cit.*, s. 239.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 239–240.

⁵⁸ *Ibidem*.

kutnicze. Bractwa średniowieczne w Europie Zachodniej posiadały własne statuty. Na ich podstawie powoływano na rok bądź dwa lata przewodniczącego, kapelana, określano reguły i praktyki modlitewne, prawa i obowiązki członków, sposoby zależności od lokalnego proboszcza i biskupa, z zaznaczeniem, że kler nie wchodzi w skład zarządu i członków świeckiej organizacji⁵⁹.

XIV–XV stulecia przyniosły duże zmiany społeczne, a co za tym idzie wzrost religijności Europejczyków. Nierzadko w parafiach rzymskokatolickich działały po 3–4 bractwa, których w całej Europie Zachodniej były tysiące. W tym okresie kształtują się bractwa o charakterze modlitewnym, a członkowie brackich organizacji uczestniczą w nabożeństwach i uroczystościach kościelnych, procesjach, spotkaniach świątecznych⁶⁰.

Idea bractw katolickich dotarła na ziemię polską w XIII w. Pierwsze organizacje tego typu powstały na Śląsku. Z biegiem czasu zaczęto je zakładać w kolejnych dzielnicach rozbitego państwa⁶¹. Ekspansja nastąpiła w XIV i XV w. Na ziemię litewskie dotarła wraz z początkiem chrystianizacji Litwy i rozprzestrzeniła się w XV w.⁶²

Według A. Mironowicza przyczyn powstania bractw cerkiewnych w XV w. należy szukać w konfliktach wyznaniowych, jakie powstały w Wielkim Księstwie Litewskim: „Konflikty wyznaniowe w cechach i sytuacja, w jakiej znalazła się Cerkiew prawosławna, legły u podstaw powstania bractw cerkiewnych. Swoją działalnością objęły kwestie wyznaniowe, kulturalno-oświatowe i społeczno-polityczne, bez wątpienia istotny wpływ na taki stan rzeczy miał rozwój ruchu reformacyjnego, przygotowanie unii (brzeskiej – przyp. S.D.) i wzrost zamożności mieszczaństwa ruskiego. Bez względu na to, jaki czynnik miał wpływ na ukształtowanie się bractw cerkiewnych (nadanie praw magdeburskich, specyficzne stosunki wyznaniowe i społeczne w miastach Wielkiego Księstwa Litewskiego), należy zaznaczyć, że posiadały one własną ruską tradycję, której bezpośredniej analogii nie możemy znaleźć w zachodnioeuropejskich gildiach i cechach”⁶³. Były też inne ważne czynniki, które wpłynęły na pojawienie się i rozwój organizacji cerkiewnych. Należy zaliczyć do nich: wyklucie się różnych form wyznaniowych w Kościele rzymskokatolickim, początkowo w Europie Zachodniej, a później na ziemiach polskich, zaostrzoną sytuację wyznaniową w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim w XV w. związaną z próbą reformy Cerkwi prawosławnej, powstanie idei unii kościelnej⁶⁴, progres miast i wzrost znaczenia mieszczaństwa, rozwój światopoglądu ruskich kupców – mieszkańców miast ówczesnej Polski i Litwy, którzy wraz z wyprawami handlowymi do innych miast na ziemiach polskich i Europy Zachodniej

⁵⁹ *Ibidem*, s. 241–246.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 455–456.

⁶¹ E. Wiśniowski, *op. cit.*, s. 55.

⁶² S. Litak, *op. cit.*, s. 502, 507.

⁶³ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie...*, *op. cit.*, s. 191; idem, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej...*, *op. cit.*, s. 15–16; idem, *Geneza bractw cerkiewnych...*, *op. cit.*, s. 28–29.

⁶⁴ Szerzej na temat relacji między metropolią kijowską a Kościołem rzymskokatolickim w Koronie i Litwie w XV w.: K. Chodynicki, *Kościół Prawosławny a Rzeczypospolita Polska. 1370–1632*, s. 34–193; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie...*, *op. cit.*, s. 131–214.

przywozili nowe trendy, prądy kulturalne i modele organizacji społecznych⁶⁵. Wszystkie wymienione czynniki przyczyniły się do reaktywacji bractw cerkiewnych funkcjonujących między XV a XVIII w. na terenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów⁶⁶.

Z powyższej analizy dotyczącej teorii naukowych oraz genezy bractw wynika, że bractwo to organizacja cerkiewna posiadająca określoną strukturę, realizująca konkretne cele i skupiająca najaktywniejszą część społeczności prawosławnej. Jest to najpełniejsza współczesna naukowa definicja terminu „bractwo cerkiewne”. Początki funkcjonowania bractw na ziemiach Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego były skomplikowane, jednak instytucje cerkiewnego laikatu na trwałe wpisały się w obraz dziejów metropolii kijowskiej, której kontynuatorem jest Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny.

Streszczenie: W artykule przeanalizowano dyskusję naukową trwającą od połowy XIX w. do chwili obecnej, dotyczącą powstania bractw cerkiewnych. Autor omówił teorie wyjaśniające genezę bractw cerkiewnych w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Artykuł odpowiada na pytanie dotyczące pojawienia się pierwszych bractw na terenie metropolii kijowskiej. Analizę teorii naukowych poparto literaturą ukraińskich, rosyjskich i polskich historyków Cerkwi prawosławnej. W artykule opracowano i zdefiniowano teorie: miłości chrześcijańskiej, bractw, bractw miodowych, cechów zachodnioeuropejskich oraz powstanie bractw na wzór podobnych organizacji w Kościele rzymskokatolickim. Dodatkowo autor zdefiniował i wyjaśnił termin „bractwo cerkiewne”.

Słowa kluczowe: bractwo, Cerkiew prawosławna, bractwina (brak angielskiego odpowiednika), teoria naukowa

Scientific theories on the creation of Orthodox brotherhoods in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the XV–XVI

Summary: The article presents the analysis of fraternity in the Orthodox Church in Poland, Ukrainian and Belarusian. The author speaks about the genesis of Orthodox fraternity in the Polish–Lithuanian Commonwealth. The analysis is based on the text of Polish, Ukrainian, Russian historians. In this text the author defined “fraternity”, “bractwina”, “Christians love”, “honey fraternity” and “orthodox fraternity”. He speaks about the creation of fraternity in the Orthodox Church on the model of the Roman Church.

Key words: fraternity, Orthodox Church, scientific theory, “bractwina”, orthodox fraternity

⁶⁵ B. Gudziak, *op. cit.*, s. 218.

⁶⁶ Szczegółowa analiza naukowa dotycząca powstania, działalności i funkcjonowania bractwa na terenie prawosławnej metropolii kijowskiej zob.: A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2003, s. 9–136; idem, *Kościół prawosławny w państwie...*, *op. cit.*, s. 188–192; idem, *Kościół prawosławny w dziejach...*, *op. cit.*, Białystok 2001, s. 43–45; idem, *Kościół prawosławny w Polsce...*, *op. cit.*, Białystok 2006, s. 181–185, 224–226.

Bibliografia

Źródła drukowane

Letopis po ipatskomu spisku, Sanktpietierburg 1871.

Połnoje sobranije ruskich letopisiej, t. 2: *Ipatiewskaja letopis*, Sanktpietierburg 1908.

Statut wewnętrzny PAKP, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” 1999, nr 1.

Opracowania

Batjuszko P., *Bilorussija i Litwa. Istoriceszkija sud'by Siewiero-Zapadnogo Kraja*, Pietierburg 1890.

Chodynicki K., *Kościół Prawosławny a Rzeczypospolita Polska. 1370–1632*, Warszawa 1934 [reprint: Białystok 2005].

Cunningham M., *Wiara w świecie bizantyjskim*, Warszawa 2006.

Danecki J., *Arabowie*, Warszawa 2001.

Figol W., *Cerkowni bractwa halickiej grekokatolickiej prowincji u XVIII stolitiju*, „Bohosłowia. Trymisiacznyk” 1937, t. 15, kn. 1.

Flerow I., *O prawosławnych cerkownych bractwach, protiwoborstwowawszych unii w jugo-zapadnoj Rosii w XVI, XVII i XVIII stoletijach*, Pietierburg 1857.

Gudziak B., *Kryzys i reforma. Metropolia kijowska, patriarchat Konstantynopola i geneza unii brzeskiej*, tłum. H. Leskiw, A. Chrin, Lublin 2008.

Hourani A., *Historia Arabów*, Gdańsk 1995.

Hruszewskij M., *Istorija Ukrainy-Rusy*, t. 6, Kyjiw–Lwiv 1907.

Hruszewskij M., *Kulturalno-nacjonalnyj ruch na Ukraini w XVI–XVII wici*, Kyjiw–Lwiv 1912.

Isajewicz J., *Bratstwa ta ich rol w rozwytku ukraińskiej kultury w XVI–XVII wici*, Kyjiw 1966.

Jefimienko P., *Bratstwo i sojuzy niszczich*, „Kijewska Starina” 1883, t. 7, Kijew.

Kłoczowski J., *Wspólnoty chrześcijańskie. Grupy życia wspólnego w chrześcijaństwie zachodnim od starożytności do XV w.*, Warszawa 1964.

Kuźmak K., Szegda M., *Cerkiewne bractwa*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 3, red. R. Łukaszyk, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, Lublin 1979.

Likowski E., *Unia brzeska (r. 1596)*, Warszawa 1907.

Lorens B., *Bractwa cerkiewne w eparchii przemyskiej w XVII–XVIII w.*, Rzeszów 2005.

Luciw W., *Cerkowni bratstwa w Ukraini*, „Bohosłowia” 1973, t. 37.

Łotockij O., *Ukraiński dżereła cerkownaha prawa*, Warszawa 1931.

Łukaszowa S., *Bratstwa prawosławnyje*, [w:] *Prawosławnaja encyklopedia*, red. Patriarcha Aleksija II, t. 6, Moskwa 2003.

Mironowicz A., *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2003.

Mironowicz A., *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003.

Mironowicz A., *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006.

Papkow A., *Połoženje prawosławija i ruskoj narodnosti w Litwie do XVII wieku*, Swiato-Troicka Siergiejewa Ławra 1899.

Paśnik J., *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, Warszawa 1949.

Serczyk W. A., *Historia Ukrainy*, Wrocław 2001.

Skabałanowicz N., *Zapadnojewropiejckije gildii i zapadnorusskija bratstwa*, „Christijanskoje Cztenije”, cz. 2, Sankt-Pietierburg 1875.

Szaraniewicz I., *Cerkownaja unija na Rusi i wlijanije jej na zmenu obszczestwiennaha położenija mirskoho ruskoho duchowenstwa*, Lwów 1896.

Świat Bizancjum, t. 1: *Cesarstwo Wschodniorzymskie (330–641)*, red. C. Morrisson, Kraków 2007.

Czasopisma naukowe

Bardach J., *Bractwa cerkiewne na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej w XVI–XVII w.*, „Kwartalnik Historyczny” 1967, R. LXXIV, z. 1.

Isajewicz J., *Z dziejów parafialnych bractw cerkiewnych w metropolii kijowskiej od XVI do XX wieku*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2005, nr 3.

Kojałowicz, M., *Cztenija o cerkownych zapadnorusskich bratstwach*, „Dień” 1862, nr 3.

Litak S., *Bractwa religijne w Polsce przedrozbiorowej XIII–XVIII wieku*, „Przegląd Historyczny” 1997, t. 88, z. 3–4.

Łuksza W., *W sprawie prawosławnych bractw miodowych w Wilnie*, „Atheneum Wileńskie” 1938, t. 13, z. 2.

Mironowicz A., *Geneza bractw cerkiewnych*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 1996, nr 6.

Morzy J., *Geneza i rozwój cechów wileńskich od końca XVII w.*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. Historia” 1959, z. 4.

Opoka M., *Prawosławne bractwa na Rusi*, „Oriens. Dwumiesięcznik Poświęcony Sprawom Religijnym Wschodu” 1936, nr 6.

Wipszycka E., *Świeckie bractwa w życiu religijnym chrześcijańskiego Egiptu*, „Przegląd Historyczny” 1968, t. 59, z. 3.

Wiśniowski E., *Bractwa religijne na ziemiach polskich w średniowieczu*, „Roczniki Humanistyczne” 1969, t. 17, z. 2.

Zaikin W., *Uczastije swietskogo elementa w cerkownom uprawlenii: wybornoje naczało i „sobornost” w Kijewskoj Mitropolii w XVI i XVII wiekach*, „Woskriesnoje Cztenije” 1930, nr 33.